

s dítětem je hodnoceno jako nejvíce odpovídající tomuto zájmu. Nový systém rodičovského příspěvku a celkové vládní pojetí rodinné politiky zdá se toto stanovisko podporuje a vychází z něj (ačkoli mírně a podmíněně rozšiřuje prostor volby pro některé skupiny rodičů). V praxi je ale třeba diskutovat o tom, nakolik je pro děti nejvhodnější současná situace, kdy do tří až čtyř let věku sice zůstávají s matkou doma, pak ale náhle nastupují do přeplněné mateřské školky a pobývají v ní více než osm hodin denně, jelikož matka chce nebo musí nastoupit na plný úvazek do práce. V současném nastavení chybí zajištění doby, kdy by si dítě na kolektivní péči postupně zvykalo, chybí kratší či flexibilní úvazky, které by rodičům umožnily trávit s dítětem více času a případně se v péči střídat, a chybí kvalitní a flexibilní zařízení formální péče o děti. Zajištění těchto chybějících opatření by mohlo odpovídat zájmu dítěte více než stávající systém, mimo jiné také proto, že stále méně dětí vyrůstá v rodinách se dvěma či více dalšími sourozenci a stále více dětí vyrůstá jako „jedináčci“.¹⁹ Školka či jesle pak představuje jediné místo umožňující jejich soustavnou socializaci s vrstevníky v předškolním věku.

¹⁹ Podle sčítání lidu z roku 2001 bylo z úplných rodin s dětmi 31 % tříčlenných, zatímco jen 15 % s pěti a více členy, u neúplných rodin s dětmi to bylo dokonce 51 % rodin dvoučlenných a jen 10 % rodin čtyř a vícečlenných (Veřejná databáze ČSÚ, <http://vdb.czso.cz>).

Kapitola 3

Kam směřuje česká společnost v oblasti denní péče o předškolní děti?²⁰

Hana Hašková

V 90. letech 20. století jsme byli v České republice, stejně jako v mnohých dalších zemích bývalého východoevropského bloku, svědky významného poklesu v počtu zařízení denní péče o předškolní děti.²¹ Zatímco pokles počtu mateřských škol²² byl spíše pozvolný, v případě jeslí došlo

²⁰ Práce na této kapitole byla podpořena řešením projektu „Gendered Citizenship in Multicultural Europe: The Impact of Contemporary Women’s Movement“, 6. RP EU, č. grantu 028746-2. Kapitola je rozšířenou verzí příspěvku, který autorka publikovala v časopise Socioweb v listopadu 2007.

²¹ Zařízení denní péče o předškolní děti může být zařízením s půldenním nebo celodenním provozem. Celodenním provozem se v České republice myslí zpravidla desetihodinový provoz v každý pracovní den.

²² Je zajímavé sledovat, jakým způsobem je v některých jazycích péče o předškolní děti úzce spjata s péčí matek, s péčí mateřskou. V kontextu českého jazyka si všimněme například termínů mateřská škola nebo mateřské centrum. Některé další podobné termíny byly v České republice pod evropským vlivem změněny. Napří-

na začátku 90. let k dramatickému propadu.²³ V současnosti je v České republice podíl pětiletých a čtyřletých dětí v zařízeních denní péče o děti v mezinárodním srovnání relativně vysoký. Co se však týče dětí mladších tří let, propadla se Česká republika během několika málo let z úrovně zemí s relativně vysokým podílem takto starých dětí v zařízeních denní péče o děti mezi země s nejnižším zajištěním institucionální denní péče o takto staré děti.²⁴

V této kapitole analyzují výše popsaný trend ve vývoji institucionální denní péče o předškolní děti v české společnosti a odpovídám na několik základních otázek: Kdo pečuje v současné české společnosti o předškolní děti? Kam směřuje Česká republika v oblasti péče o předškolní děti? A potřebuje Česká republika podporu institucí péče o předškolní děti?

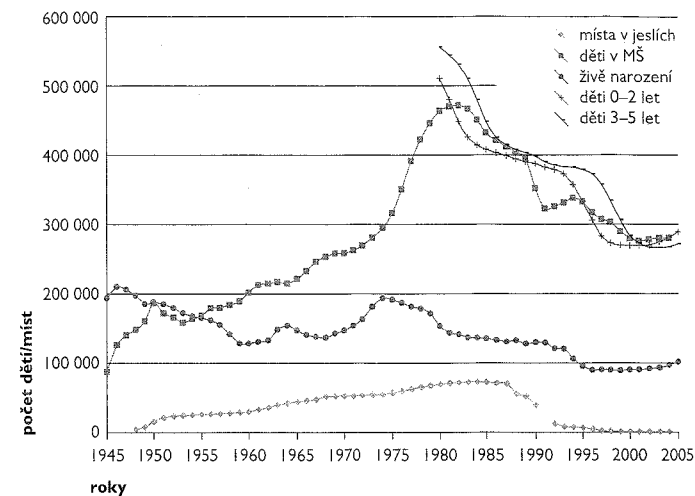
Péče o předškolní děti ve statistických datech

V současné době lze umístit do jeslí zhruba jen 3 % z celkového počtu dětí, které mohly být v jeslích umístěny na konci 80. let. V celé České republice bylo v roce 2005 pouze 54 jeslí, v nich pouze 1671 míst pro děti, a jejich počet

klad mateřský příspěvek a další mateřská „dovolená“, kterých využívají v České republice zejména matky pečující o děti mladší čtyř (respektive) tří let, byly přejmenovány na rodičovský příspěvek a rodičovskou „dovolenou“ tak, aby zdůraznily skutečnost, že nejsou určeny pouze k využívání matkami, ale i otci dětí. I navzdory přejmenování mateřského příspěvku na rodičovský a další mateřské „dovolené“ na rodičovskou „dovolenou“ a i přes umožnění střídání rodičů na rodičovské „dovolené“ tvoří ale otcové v české společnosti stále jen zhruba 1 % z osob na rodičovské „dovolené“.

- 23 Bulíř, M. 1990. *Zařízení předškolní péče a výchovy v ČSR: retrospektiva let 1881–1988 a 1921–1988*. Praha: ČSÚ; Kuchařová, V., Svobodová, K. 2006. *Sít' zařízení denní péče o děti předškolního věku v ČR*. Praha: VÚPSV.
- 24 Plantenga, J., Siegel, J. *Position paper, Childcare in a changing world* – http://www.childcareinachangingworld.nl/downloads/position_paper_part1.pdf (naposledy navštíveno 28. 10. 2007).

Graf 3.1: Počet dětí v předškolním věku podle věkových skupin, počet dětí v mateřských školách a počet míst v jeslích v České republice v letech 1945 až 2005.

Zdroje: Bulíř, M. 1990. *Zařízení předškolní péče a výchovy v ČSR: retrospektiva let 1981–1988 a 1921–1988*. Praha: ČSÚ; Kuchařová, V., Svobodová, K. 2006. *Sít' zařízení denní péče o děti předškolního věku v ČR*. Praha: VÚPSV; www.czso.cz; <http://popin.natur.cuni.cz/html2/index.php?item=3.2>.

každý rok klesá. Jesle spadají do kompetence ministerstva zdravotnictví a existují zpravidla již jen ve větších městech. Většina z nich je soukromých a poplatky za ně se pohybují ve velkém rozmezí od dvou do více než deseti tisíc Kč za měsíc. Co se školek týče, ty spadají do kompetence ministerstva školství a většina z nich je veřejných, i když existují i školky soukromé a církevní.²⁵ Státem regulované poplatky za ně dosahují na rozdíl od jeslí jen okolo 3 % rodinných příjmů. V současné době navštěvují školky více než tři čtvrtiny všech tříletých a více než 90 % všech čtyř a pěti-

- 25 Na konci 80. let byla celá čtvrtina jeslí i mateřských škol provozována družstvy a podniky. Krátce po roce 1989 však většina družstev a podniků tato zařízení zrušila.

letých dětí. V jeslích je naopak v současné době umístěno pouze 0,5 % dětí mladších tří let.²⁶

Legislativní zakotvení správy jeslí jako zdravotně preventivních zařízení pod ministerstvem zdravotnictví a správy mateřských škol pod ministerstvem školství, které pochází v kontextu České republiky ze 40. až 50. let 20. století, pravděpodobně přispělo k rychlému úbytku jeslí v České republice po roce 1989, zatímco podíl dětí v mateřských školách se udržel na vysoké úrovni. Skutečnost, že správa jeslí tradičně spadala do kompetence ministerstva zdravotnictví, přispěla po roce 1989 k vyloučení jeslí ze systému předškolních zařízení, který tvoří první článek státem podporované školské soustavy. Mezi předškolní zařízení patřily jesle v České republice od 60. let, kdy se také uvažovalo o předání zodpovědnosti za jesle mezi ministerstvem zdravotnictví a ministerstvem školství, které však nebylo nakonec realizováno.²⁷ Vyloučení jeslí ze systému státem podporovaných předškolních zařízení po roce 1989 vedlo jednak k redukci jejich počtu, jednak k navýšení poplatků za jejich služby.

Větší poptávka po institucionální péči o děti mladší tří let než nabídka míst v jeslích vedla od poloviny 90. let k rychlému navyšování podílu těchto dětí ve školkách. Školky tedy začaly chybějící jesle do určité míry nahrazovat. Od konce 80. let se podíl dětí mladších tří let zapsaných ve školkách dokonce ztrojnásobil. V současné době je ve školkách zapsána celá čtvrtina ze všech dvouletých dětí.²⁸

26 Kuchařová, V., Svobodová, K. 2006. *Sít' zařízení denní péče o děti předškolního věku v ČR*. Praha: VÚPSV.

27 Klíma, M. 1969. *Pečovatelská služba jako forma péče o děti jeslového věku a důsledky vyplývající z jejich zavedení*. Brno: VUT.

28 Je ale pravděpodobné, že některé děti mladší tří let jsou k docházce do mateřských škol zapsány o několik měsíců dříve, než je začnou reálně navštěvovat. Nedostatek míst v zařízeních denní péče o děti totiž vede k situacím, kdy začíná rodina platit za docházku dítěte mladšího tří let od září nebo od ledna, ale školka akceptuje každodenní docházku dítěte až v době, kdy reálně dosáhne věku tří let,

Pokles počtu míst v mateřských školách se nicméně, obdobně jako v případě jeslí, také ještě nezastavil. Vzhledem k tomu, že od konce 90. let mírně vzrůstá porodnost, a to i díky rodičům, kteří rození dětí v průběhu 90. let odkládali do vyššího věku, dochází v posledních letech k rychlému růstu v počtu nepřijatých dětí do školek z důvodu jejich nedostatečných kapacit. Proto se mezi lety 2000 až 2006 počet nepřijatých dětí do školek téměř zpětinásobil a dosáhl téměř 10 000. Navíc, vzhledem k tomu, že dnešní třicátnice a třicátníci patří k babyboomové generaci, která se narodila v 70. letech, lze očekávat, že porodnost bude díky těmto silným generacím ještě několik let stoupat, a tak dojde k dalšímu snižování možnosti umístění dětí do školek, a to zejména (i když nejen) dětí mladších tří let.

Výzkum Rodiče 2005 ukázal, že se v české společnosti v průběhu 90. let stále rozšiřovala skupina těch matek, které zůstávaly s dětmi v domácnosti po dobu přesahující tříletou ochrannou lhůtu, po kterou má zaměstnavatel povinnost přijmout rodiče po návratu z rodičovské „dovolené“ na pozici odpovídající jeho pracovní smlouvě. Výzkum Kuchařové, Ettlerové, Nešporové a Svobodové²⁹ navázal poznatkem, že pro 40 % matek, které nenastoupily zpět do práce v době, kdy skončila jejich tříletá rodičovská „dovolená“, byla jedním z hlavních důvodů setrvání v domácnosti nemožnost umístit dítě do školky. Mezi dalšími důvody uvedenými matkami se vyskytovala také nemožnost návratu na trh práce formou zaměstnání v některém z rodině

tedy až v měsících, které září nebo leden následují. Některé školky ale děti ke každodenní docházce přijímají i v případě, že ještě nedosáhly věku tří let. V daném ohledu záleží na rozhodnutí ředitelky nebo ředitele školky.

29 Kuchařová, V., Ettlerová, S., Nešporová, O., Svobodová, K. 2006. *Zaměstnání a péče o malé děti z perspektivy rodičů a zaměstnavatelů*. Praha: VÚPSV.

přátelských režimů (např. formou práce na zkrácený úvazek). Tyto, ale i další reprezentativní výzkumy potvrzují, že se v české společnosti postupně ujala praxe celodenní péče matky o děti mladší tří let. Kolem tří let věku dítěte se matka snaží o umístění dítěte do zařízení péče o předškolní děti a o návrat na trh práce. Pokud se snaží o návrat na trh práce, pak se buď vrací ke své původní výdělečné činnosti, nachází si novou práci, začíná podnikat, nebo se po skončení pobírání čtyřletého rodičovského příspěvku stává nezaměstnanou – hledající práci.³⁰

Individuální soukromou placenou péči o předškolní děti využívá v České republice pouze 1 až 2 % rodin s předškolními dětmi, a to i z důvodu finanční nedostupnosti. Jedno až dvě procenta rodičů s předškolními dětmi využívají také vzájemného hlídání dětí mezi rodiči. K oběma těmito ojediněle využívaným formám péče přistupují zpravidla až rodiče starších předškolních dětí. Některí rodiče vodí své děti do mateřských center. Tato centra začala vznikat v České republice v 90. letech 20. století, ale na rozdíl od jeslí a školek neslouží ke každodenní celodenní péči o děti, takže je v současné podobě nelze chápat jako jejich náhradu, ale spíše jako zařízení, v nichž se mohou rodiče a děti vzájemně setkávat a trávit čas společně s dalšími rodiči a dětmi.

Politika a praxe raného rodičovství

V 90. letech, v době poklesu počtu zařízení péče o předškolní děti, začala v České republice postupně narůstat nezaměstnanost a v polovině 90. let se prodloužila možná délka pobírání rodičovského příspěvku pro rodiče celodenně pečujícího o dítě na čtyři roky. V porovnání s mnohými jinými státy bývalého východoevropského bloku rost-

30 Data z reprezentativních výběrových šetření Rodiče 2005; ISSP 2002 nebo Ženy v sociální struktuře 1991 jsou dostupná v datovém archivu Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i.

la nezaměstnanost v České společnosti na začátku 90. let relativně pomalu, a to zejména v důsledku státních regulací, které vedly k odchodu některých skupin lidí z trhu práce. Jednalo se zejména o pracující důchodce, o lidi v předdůchodovém věku, kteří odcházeli v případě ztráty zaměstnání do předčasného důchodu, a v neposlední řadě také o matky s malými dětmi. Odchod matek s malými dětmi z trhu práce doporučovala státům bývalé východní Evropy podle Viška³¹ dokonce i Světová banka jako jednu ze strategií uvolňování tlaků na měnících se východoevropských trzích práce. V České republice bylo prodloužení absence matek na trhu práce v polovině 90. let iniciováno právě prodloužením možné délky vyplácení rodičovského příspěvku až do čtyř let věku dítěte. Rodičovská „dovolená“, a tedy i ochrana před ztrátou zaměstnání, však prodloužena ze tří na čtyři roky nebyla. V důsledku takové legislativy začínaly úřady práce pomáhat matkám s návratem na trh práce nikoliv v době po ukončení tříleté rodičovské „dovolené“, ale až v době, kdy již nepobíraly rodičovský příspěvek, a neplatilo tak u nich již omezení pro využívání zařízení denní péče o děti, tedy až po dosažení čtyř let věku dítěte.³² Tím se pochopitelně šance matek s malými dětmi na návrat na trh práce snižovaly. Ke konci 90. let bylo naprosto zřejmé, že jsou to zejména matky po skončení rodičovské „dovolené“, které tvoří jednu z nejvíce ohrožených skupin populace dlouhodobou nezaměstnaností. V evropském srovnání deklarují čeští zaměstnavatelé nejmenší návratnost matek do svého původního zaměstnání po rodičovské

31 Višek, P. 2006. „Rodičovský příspěvek, minulost a budoucnost.“ Prezentace na konferenci *Komplexní rodinná politika jako priorita státu aneb je ČR státem přátelským k rodině?* Praha: MPSV, 28. až 29. 11. 2006. Dostupné na: www.mpsv.cz/cs/3611.

32 Kuchařová, V., Ettlerová, S., Nešporová, O., Svobodová, K. 2006. *Zaměstnání a péče o malé děti z perspektivy rodičů a zaměstnavatelů*. Praha: VÚPSV.

„dovolené“³³ a právě v České republice byl prokázán největší negativní dopad mateřství na účast žen na trhu práce v celé Evropě.³⁴ Zatímco mezi ženami ve věku 20–44 let, které nemají děti mladší 12 let, je zaměstnáno 89 % z nich, mezi ženami stejné věkové kategorie, které však děti mladší 12 let mají, je zaměstnáno na plný úvazek pouze 58 % z nich.³⁵ Výzkum Kuchařové, Ettlerové, Nešporové a Svobodové³⁶ potvrdil, že se v České republice vrací v současné době zpět do svého původního zaměstnání po ukončení rodičovské „dovolené“ pouze polovina matek. Situace návratu matek na trh práce se zhoršovala zejména v druhé polovině 90. let, kdy v České republice narůstala nezaměstnanost. Legislativa, která má po tři roky ochraňovat rodiče při celodenní péči o dítě před ztrátou zaměstnání, tedy není v České republice ve velké míře uplatňována.

Po roce 2000 došlo k několika legislativním změnám v úpravě rodičovského příspěvku, které měly návrat matek na trh práce usnadnit. Zatímco na začátku 90. let byl rodičovský příspěvek určen pouze celodenně pečujícímu rodiči s velmi omezenou možností výdělků, v současné době již stanoven limit pro výdělek není a rozšířeny byly i možnosti využívání veřejných zařízení denní péče o předškolní děti při pobírání rodičovského příspěvku na několik dnů v měsíci, respektive několik hodin denně. Tyto legislativní změny mohly teoreticky směřovat k dosahování vět-

33 Riedmann, A. 2006. *Working time and work-life balance in European companies*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

34 European Commission. 2006. *Indicators for monitoring the employment guidelines 2006 compendium*. European Commission DG ESAEO.

35 Český statistický úřad. 2005. *Zaostřeno na muže a na ženy*. Praha: ČSÚ.

36 Kuchařová, V., Ettlerová, S., Nešporová, O., Svobodová, K. 2006. *Zaměstnání a péče o malé děti z perspektivy rodičů a zaměstnavatelů*. Praha: VÚPSV.

Tabulka 3.1: Nástup na trh práce po skončení rodičovské „dovolené“ (v procentech).

Rok narození dítěte	Stejný zaměstnavatel – stejné místo	Stejný zaměstnavatel – jiné místo	Jiný zaměstnavatel	Podnikání	V domácnosti	Nezaměstnanost	Celkem
1987–1994 N= 876	35	13	43	4	3	2	100
1995–2002 N= 534	29	11	39	4	7	10	100

Zdroj: výzkum *Rodiče 2005*; N= 1410 (soubor rodičů s dítětem (dětmi) starší(mi) tří let (včetně) – tzn. rodiče, kteří již nemají nárok na rodičovskou „dovolenou“ – kteří odpověděli na otázku, co dělala osoba, která čerpala v jejich rodině rodičovskou „dovolenou“ na péči o jejich nejmladší dítě, po skončení této rodičovské „dovolené“).

ší flexibility a svobody rodičů v oblasti kombinování výdělečné činnosti a péče o předškolní děti. V praxi však pro jejich reálné využití větším počtem matek neexistovaly příznivé podmínky. Jednak začalo docházet k těmto legislativním změnám, týkajícím se rodičovského příspěvku, až v době, kdy již začaly narůstat počty dětí, které nemohou být v zařízeních denní péče umístěny z kapacitních důvodů, a jednak se zdá být pracovní prostředí v České republice pro kombinování pracovního života a rodičovství spíše nepříznivé.³⁷

Zdá se být pravidlem, že legislativní změny v oblasti rodičovské „dovolené“ a rodičovského příspěvku směrem k větší flexibilitě a svobodě rodičů v jejich využívání musí

37 Podrobněji viz kapitoly 2 a 5 v této knize.

být nutně doprovázeny zajištěním široké fyzické a finanční dostupnosti kvalitních institucí denní péče o předškolní děti, v něž mají rodiče důvěru, a rodině přátelského prostředí na trhu práce. Pokud totiž například rodič pobírající rodičovský příspěvek může podle zákona využívat do určité míry veřejná zařízení denní péče o předškolní děti (za účelem hledání práce nebo také k udržování kontaktu se svým zaměstnavatelem v podobě účasti na školení nebo časově omezené práce apod.), ale tato zařízení nejsou dostupná, pak legislativně zahrnutá možnost větší flexibility ve využití rodičovského příspěvku není realizovatelná.

Česká rodinná politika a fungování pracovního trhu v současné době zcela jednoznačně upřednostňují model kontinuální mateřské celodenní péče o děti do tří až čtyř let věku oproti kombinování výdělečné činnosti s péčí o takto staré děti i oproti střídání se rodičů v péči o předškolní děti. Takovému nastavení rodinné politiky odpovídá praxe raného rodičovství v české společnosti se zcela marginálním zastoupením otců čerpajících rodičovskou „dovolenou“ a vysokým stupněm negativního dopadu mateřství na zaměstnání matek.

Praxe marginálního zastoupení otců na rodičovské „dovolené“ vyplývá nejen z „tradičních“ představ o podobě mateřské a otcovské péče o děti, ale je také reakcí na princip (výpočtu výše) rodičovského příspěvku. Ten je jako dávka systému sociální podpory stanoven paušální částkou, která je nižší než průměrný i nejčastější příjem v České republice. V situaci, kdy je ve většině rodin vyšší příjem muže než ženy, se chová rodina z (minimálně krátkodobého) ekonomického hlediska racionálně, pokud přichází kvůli zajištění péče o děti o nižší příjem (nebo jeho část), tedy příjem ženy. Naopak v těch zemích, v nichž jsou v rámci rodičovské „dovolené“ stanoveny kvóty určené pouze pro otce (případně speciální otcovská „dovolená“) a zároveň je výše rodičovského příspěvku

stanovena nad průměrnou mzdou mužů nebo je odvozena od výše předchozí mzdy (bez nízko stanoveného horního limitu), je argument ztráty vyššího příjmu v rodině oslaben. Česká republika však jako jedna z posledních zemí v Evropě ještě nepřistoupila ani ke stanovení otcovské „dovolené“, ani ke stanovení kvót pro otce v rámci rodičovské „dovolené“.³⁸

Třírychlostní start bez podvozku

Od roku 2008 byla v rámci legislativní úpravy, jejímž cílem byla stabilizace veřejných rozpočtů, ustavena tzv. třírychlostní rodičovská „dovolená“. Tu dnes mohou čerpat rodiny s vyššími příjmy ve dvouleté podobě s vyšším měsíčním rodičovským příspěvkem nebo v tříleté podobě s měsíčním příspěvkem v původní výši nebo ve čtyřleté podobě s nižším měsíčním rodičovským příspěvkem.

Je zřejmé, že pokud některé rodiny využijí dvouleté rodičovské „dovolené“, budou potřebovat zajistit péči o své děti nerodičovskou osobou již od dvou let věku jejich dětí. Nečasova reforma však nenavrhuje žádnou podporu jeslí a mateřských škol, aby zastavila jejich permanentní početní úbytek. Zejména jesle jsou současnou konzervativní pravicovou vládou označovány za zcela nevhodné pro děti. Namísto podpory rychle mizejících jeslí a zlepšování kvality péče v nich navrhla vláda zrušení nebo zmírnění některých standardů pro nerodinnou péči o děti mladší tří let, které vyplývaly z historicky ukotveného klasifikování denní péče o děti mladší tří let jako péče poskytované osobou se zdravotnickým vzděláním. Podle vládního návrhu by mohl být například zrušen požadavek na zdravotnickou kvalifikaci osoby pečující o děti mladší tří let, od čehož si vláda slibuje rozšíření nabídky soukromé placené nerodinné individuální péče o děti pro ty rodiny, v nichž se chtě-

38 Viz také kapitolu 4 v této knize.

jí nebo musí matky vrátit na trh práce před tím, než jejich dítě dosáhne školkového věku.

Je pravdou, že v některých zemích s velmi málo rozvinutou sítí státem podporovaných zařízení péče o předškolní děti využívají střední a vyšší vrstvy soukromou placenou nerodinnou individuální péči o své předškoláky v relativně vysoké míře. V české společnosti však není tato praxe příliš rozšířena. Navíc, i kdyby byla soukromá placená nerodinná individuální péče o předškolní děti v české společnosti dostupnější, nese s sebou řadu negativních projevů, jako je sociálně nezabezpečené společenské postavení migrantek, které jsou v těch zemích EU, které spoléhají v otázce zajištění nerodinné péče na soukromé pečovatelky, jedním z nejčastějších poskytovatelů pečovatelské práce, zatímco jejich vlastní děti často vyrůstají v péči příbuzných nebo jiných lidí v ekonomicky chudších zemích jejich původu. Kromě toho, „podpora“ soukromé placené nerodinné individuální péče o dítě a zavržení podpory veřejných zařízení péče o předškolní děti zcela opomíjí životní podmínky rodin osamělých matek, kterých od konce 80. let mezi rodinami s dětmi rychle přibývá v důsledku udržování vysoké hladiny rozvodovosti a velmi rychlého růstu podílu dětí narozených mimo manželství.³⁹ Osamělé matky se po narození dítěte zpravidla chtějí vracet k výdělečné činnosti z finančních důvodů rychleji než matky z úplných rodin, ale zároveň stojí v čele těch domácností, které patří k příjmově nejchudším. Pro většinu osamělých matek tedy soukromá placená individuální péče o děti v době, kdy vykonávají zaměstnání, nepřichází v úvahu.

39 V současné době se rodí již třetina dětí vně manželského svazku, z nich zhruba polovina osamělým matkám. Porody žen bez stálého partnera jsou nejčastější ve skupině žen s nejnižším dosaženým vzděláním. Hamplová, D. (ed.), J. Chaloupková, E. Soukupová, P. Sunega, K. Zeman (2007). *Děti na psí knížku. Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.

Nedostatek rodině přátelského prostředí na trhu práce, včetně malé nabídky rodině přátelských flexibilních forem práce,⁴⁰ je další překážkou reálného využití dvouletého a flexibilnějšího čerpání rodičovské „dovolené“ ve prospěch rodiny. Z dosavadních výzkumů vyplývá, že v České republice, stejně jako v případě zařízení denní péče o předškolní děti, převyšuje poptávka po rodině přátelských formách práce v období raného rodičovství jejich nabídku.⁴¹ Mezinárodní komparativní studie potvrzují, že čeští zaměstnanci dosahují ve srovnání se zaměstnanými ve státech bývalé „EU15“ menší míry svobody v určování pracovního času i místa pro výkon práce.⁴² Zvyšování nabídky rodině přátelských forem práce by však nemělo vést k jejich jednostrannému využívání matkami, nikoliv otci, jelikož taková praxe by nadále prohlubovala genderové nerovnosti ve společnosti.⁴³

40 Například práce na částečný úvazek, větší míra svobody zaměstnance/zaměstnankyně v určování počátku a konce pracovní doby, práce z domova apod. Viz kapitolu 4 v této knize.

41 Hašková, H. 2004. „Nabídka a poptávka po family-friendly formách práce“. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, 5 (4): 27.

42 Viz např. Wallace, C. 2003. „Work Flexibility in Eight European Countries.“ *Sociologický časopis*, 39 (6): 773–793; Riedmann, A. 2006. *Working time and work-life balance in European companies*.

43 Pro zvýšení využívání rodině přátelských forem práce by měla být vypracována analýza toho, co brání zaměstnavatelům v České republice v zavádění těchto forem práce. Následně by měly být tyto bariéry oslabeny. Ačkoliv jistě bariéry pro nabídku rodině přátelských forem práce v České republice jsou všeobecně známy (např. finanční znevýhodnění zaměstnavatelů nabízejících částečné úvazky dosahující velmi malých mezd), případně byly zdokumentovány v rámci dílčích výzkumů, nebyla dosud vypracována komplexní analýza bariér na straně nabídky rodině přátelských forem práce. Kromě toho by měla být provedena také komplexnější analýza bariér pro využívání rodině přátelských forem práce na straně zaměstnanců, průběžně doplňovaná o analýzu toho, jaké důsledky rodině přátelské formy práce mají jak pro zaměstnance, tak i zaměstnavatele.

V kontextu jednoznačného růstu neuspokojené poptávky po zařízeních denní péče o děti a nedostatku rodině přátelského prostředí na pracovištích se jeví zavedení třírychlostní rodičovské „dovolené“ jako bezzubý politický krok, který povede ke slibovanému zvýšení flexibility ve využívání rodičovské „dovolené“ pro snadnější kombinování výdělečné činnosti a péče o děti jen tehdy, pokud bude doplněn jednak o účinná opatření na podporu rodině přátelského prostředí na trhu práce, jednak o účinná opatření pro uspokojení narůstající poptávky po zařízeních denní péče o předškolní děti. Ta však současná vláda odmítá. Nerodinná placená péče o předškolní děti mladší tří let by se měla podle jejich představitelů realizovat zejména v rámci soukromého sektoru služeb bez podpory státu a v případě mateřských škol je rozhodování o jejich provozu ponecháno na jednotlivých obcích a jejich finančních možnostech. Ačkoliv vláda začala po mnoha letech opět vyzývat k výstavbě zařízení péče o předškolní děti velké podniky, aby nepřicházely o své kvalifikované zaměstnankyně, žádné zvýhodnění jim za přenechání agendy péče o děti zatím neposkytla.

Současná situace tedy naznačuje, že trend poklesu počtu a dostupnosti zařízení denní péče o předškolní děti bude pokračovat. Zatím není zcela zřejmé, nakolik se v české společnosti zvýší podíl rodin využívajících soukromou placenou nerodinnou péči o předškolní děti a jaký vliv bude mít současné směřování rodinné politiky na kvalitu péče o předškolní děti, jestliže má být podpora nerodinné soukromé placené péče o děti mladší tří let založena pouze na zmírňování nadsazených standardů a jestliže je známo, že cestou na pracoviště stráví mnozí rodiče v dopravních prostředcích relativně dlouhou dobu. Tu by muselo dítě ve firemních zařízeních absolvovat s rodiči každý den také. Zkušenosti z některých zemí navíc ukazují, že firemní zařízení mívají někdy pod tlakem investora velmi dlou-

hou otevírací dobu, která nemusí být nutně ve prospěch dětí ani jejich rodičů.

Jisté je, že kvalitní nerodinná péče o předškolní děti by měla vyhovovat dětem i jejich rodičům. Zařízení péče o předškolní děti by měla například vyhovovat z hlediska počtu vychovatelek/vychovatelů na počet dětí, z hlediska hodin provozu, možnosti příchodu nebo odchodu do/ze zařízení, výchovných a hrových programů, stravování apod. Mezi dětskými psychology v české společnosti ani mezinárodně však nepanuje shoda v tom, zda a (jaké formy) denní nerodinné péče mají negativní nebo naopak pozitivní vliv na vývoj dítěte. Výzkumy v rámci české společnosti ale dlouhodobě potvrzují, že ty matky, které jesle nebo mateřské školy využívají/využívaly, jsou s jejich službami spíše spokojeny, zatímco ty, které jich nevyužívaly, k nim mají postoj spíše kritický. O tom, jak by měla vypadat kvalitní zařízení denní péče o předškolní děti se na české politické scéně nicméně příliš nevyjednává. A co se týče zařízení denní péče o děti mladší tří let, diskuse je blokována konzervativním postojem vlády, jejíž prioritou je v této oblasti celodenní péče o dítě poskytovaná jeho matkou.⁴⁴

Instituce péče o předškolní děti a plodnost

V souvislosti s úvahami nad mírou potřeby institucionální péče o předškolní děti by neměla zůstat bez pozornosti ani skutečnost, že se Česká republika v 90. letech 20. století zařadila mezi země s nejnižší úhrnnou plodností v Evropě. Pokles plodnosti, k němuž došlo v 90. letech 20. století ve státech bývalého východoevropského bloku, byl ovlivněn začatým trendem odkládání rodičovství do pozdějšího věku. V ČR se odkládání rodičovství projevilo nejvíce u vysokoškolaček, které deklarují největší míru kon-

44 Viz konference „Raná péče o děti mezi rodinou a státem“, kterou pořádalo Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR 22.–3. 11. v roce 2007 v Černínském paláci v Praze.

fliktu mezi svou účastí na trhu práce a možnostmi zahájení rodičovství.

Dlouhodobě přetrvávající diference v úrovni plodnosti mezi evropskými zeměmi vedly v posledních letech řadu badatelů a badatelek ke zkoumání vztahů mezi reprodukčním chováním a institucionálním rámcem v jednotlivých státech. Někteří z nich navazují na studie Petera McDonalda, který vysvětluje nízkou míru plodnosti v současné Evropě teorií genderové spravedlnosti.⁴⁵ Malou koherenci sociálních institucí orientovaných na jednotlivce (vzdělávací systém a trh práce) a sociálních institucí orientovaných na rodiny (péči o závislé členy rodiny) vysvětluje, proč mají v současné Evropě dlouhodobě nejnižší plodnost státy s nejsilnější institucionální orientací směrem k genderově tradiční dělbě práce, která přisuzuje ženám roli pečovatelky a mužům roli živitele, zatímco země s nejvyšší plodností vykazují relativně vysokou zaměstnanost matek a vysoký podíl dětí mladších tří let v institucích denní péče o děti.

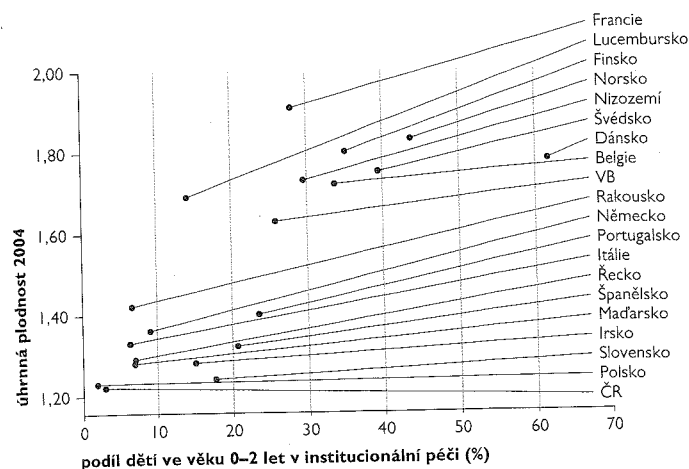
Jinými slovy, v situaci, kdy vzdělávací a pracovní systém otevírá ženám a mužům obdobné možnosti uplatnění, ale ženy v případě mateřství na těchto možnostech citelně ztrácejí, pak mateřství odkládají, redukují počet svých dětí a plodnost zůstává dlouhodobě na nízké úrovni.⁴⁶

Mezinárodní komparativní výzkumy tedy dokládají, že nízká plodnost (pod kritickou hranicí 1,5 dětí na ženu) se dlouhodobě udržuje právě v těch evropských zemích, v nichž je kombinování pracovního a rodinného života

45 McDonald, P. 2000. „Gender equity in theories of fertility transition”. *Population and Development Review*, 26 (3): 427–439.

46 Chesnais, J. C. 1996. „Fertility, family and social policy in contemporary Western Europe”. *Population and Development Review*, 22 (4): 729–739; Esping-Andersen G. 1996. *Welfare states in Transition: National Adaptations in Global Economies*. London: Sage Publications.

Graf 3.2: Souvislost mezi podílem dětí ve věku 0–2 let v zařízeních denní péče o děti a úhrnnou plodností v Evropě.

Zdroj: Council of Europe 2005. *Recent demographic developments in Europe*. Council of Europe Publishing.; OECD Family Database – dostupná na www.oecd.org.

obtížné a mateřství znamená významné omezení genderové rovnosti a participace žen na trhu práce. Mezi tyto země patří například Německo, Rakousko, Itálie a Španělsko. Naopak v těch státech, které jsou známy vysokou podporou genderové rovnosti v rámci rodinné politiky, a to jednak formou kvót pro otce v rámci rodičovské „dovolené“ (případně formou specifické instituce otcovské „dovolené“), jednak formou podpory zařízení denní péče o nejmladší předškolní děti, z čehož oboje usnadňuje ženám i mužům kombinování vlastní veřejné výdělečné činnosti a péče o rodinu, fertilita pod kritickou hranicí 1,5 dětí na ženu neklesá. Mezi tyto státy patří například skandinávské země, Francie, Belgie a Nizozemí.

Jak jsme si ukázali již výše, soustředila se česká rodinná politika v posledním desetiletí spíše než na podporu rozvoje institucí denní péče o předškolní děti na prodlužová-

ní celodenní péče matek o předškolní děti, což je na trhu práce při přetrvávajícím pojetí rané péče o děti jako péče matek (mateřské) znevýhodňuje a mateřství má na jejich účast na trhu práce významně negativní efekt. Tato politika tedy i přes vládní deklarace vůle ke zvyšování plodnosti vede spíše ke zvyšování konfliktu mezi pracovním a rodinným životem žen, a tak i k udržování velmi nízké míry plodnosti v České republice.

Potřebuje Česká republika koncepci podpory zařízení péče o děti?

Výše uvedené shrnutí analýzy legislativy a praxe rané péče o děti v současné české společnosti pomohlo odhalit nejméně pět argumentů pro nutnost vytvoření koncepce podpory kvalitních a široce fyzicky i finančně dostupných zařízení denní péče o předškolní děti, v něž by měli rodiče důvěru.

ARGUMENT EXISTENCE ROSTOUCÍ POPTÁVKY po zařízeních denní péče o předškolní děti demonstruje rostoucí snaha rodičů o kompenzaci stále se zvětšujícího nedostatku míst v jeslích (téměř neexistence jeslí) tím, že se snaží umístit děti mladší tří let do školek. Dále na tento argument poukazuje rostoucí počet nepřijatých žádostí o umístění dětí ve školkách.

ARGUMENT INSTITUCIONÁLNÍ poukazuje na skutečnost, že vícerychlostní rodičovská „dovolená“ nebude moci být v České republice v praxi využita pro svobodnější flexibilnější kombinování pracovního života a péče o malé děti, pokud nebude zajištěna dostupná kvalitní institucionální denní péče o předškolní děti, a to i děti mladší tří let.

ARGUMENT ROVNÝCH PŘÍLEŽITOSTÍ A ARGUMENT EKONOMICKÝ odkazuje k tomu, že se v České republice vrací po rodičovské „dovolené“ zpět do svého zaměstnání pouze polovina matek a k tomu, že v mezinárodním srovnání má mateřství nejsilnější negativní efekt na zaměstnanost

žen právě v ČR. Nemožnost umístění dítěte ve školce se totiž ukazuje jako jeden z podstatných důvodů nemožnosti návratu matek pečujících o předškolní děti na trh práce v době trvání ochranné lhůty proti ztrátě zaměstnání.

ARGUMENT ZÁVAZKU souvisí s tím, že se Česká republika propadla v evropském kontextu mezi země s nejnižšími podíly dětí mladších tří let v institucích denní péče o děti a připomíná, že se Česká republika ani zdaleka neblíží třetinovému podílu dětí mladších tří let v institucích denní péče o děti, který si evropské země stanovily pro dosažení do roku 2010 v Barceloně.⁴⁷

A konečně ARGUMENT POPULAČNÍ klade důraz na skutečnost, že se Česká republika zařadila mezi země s nejnižší plodností v Evropě, pro něž je typická silná podpora genderově tradiční dělby práce (muž živitel a žena pečovatelka), zatímco vysokou participaci matek na trhu práce, podpořenou dostupností institucí denní péče o předškolní děti různého věku vykazují naopak země s nejvyšší plodností v Evropě.

Ačkoliv jsou výsledky mezinárodních komparativních výzkumů přesvědčivé, česká vláda je zcela ignoruje.

Potřebuje tedy Česká republika vytvoření koncepce podpory kvalitní institucionální denní péče o předškolní děti? Z výše uvedeného vyplývá že ano, přičemž taková koncepce by měla dbát na to, aby instituce denní péče o předškolní děti byly kvalitní a důvěryhodné, fyzicky a finančně dostupné, a v neposlední řadě flexibilní k potřebám rodičů a jejich dětí.

Vzhledem k aktuálnímu rozdrobení kompetencí v souvislosti s regulací školek a jeslí, a v souvislosti s problematikou zaměstnanosti, rodinné politiky a politiky rovných příležitostí mezi tři ministerstva – ministerstvo školství,

47 http://www.europass.cz/docs/vzdelaniEU/barcelonska_deklarace_2002.pdf

mládeže a tělovýchovy, ministerstvo zdravotnictví a ministerstvo práce a sociálních věcí – ale také mezi obce a kraje, musí koncepce jasně stanovit rozdělení povinností a zodpovědností, cílů, časových horizontů pro dosažení těchto cílů, a způsoby vzájemné kooperace mezi zodpovědnými institucemi.

Jestliže má být rodičům dána skutečně reálná možnost flexibilního využívání rodičovské „dovolené“ a rodičovského příspěvku podle jejich aktuální rodinné situace, potřeb a potřeb jejich dětí, pak nelze současný stav klesající nabídky míst v zařízeních denní péče o předškolní děti a velmi nízké míry využívání individuální soukromé nedínné placené a pro většinu rodin finančně nedostupné péče o děti ponechat bez jakékoliv podpory. Pokud nebudou posíleny kapacity z veřejných zdrojů podporovaných kvalitních institucí péče o předškolní děti různého věku, znamená to, že zajištění kombinování rané péče o děti a výdělečné činnosti bude stále více ponecháno pouze na rodičích a v rámci dělby práce v českých rodinách zejména na ženách, a to pravděpodobně se všemi výše uvedenými negativními důsledky na postavení žen na trhu práce, ve společnosti i s negativním vlivem na jejich reprodukční strategie.

Kapitola 4

Rodičovská (je) pro oba rodiče!⁴⁸

Hana Maříková

Jedním z cílů Směrnice č. 54/ES z roku 2006 je rovněž zlepšení podmínek pro sladění pracovního a rodinného života mužů a žen, což konkrétně zahrnuje i podporu čerpání rodičovské „dovolené“, tedy určitého typu „uvolnění z práce“ (v podobě omluvené a ze společenských fondů hrazené absence v zaměstnání) shodně oběma rodiči, resp. nejen ženami, ale také muži.

Hlavním smyslem institutu rodičovské „dovolené“ je zrovnoprávnění žen a mužů v jejich každodenních životech neboli vytváření možností pro shodnou (rovnou) participaci v obou základních sférách sociálního života jedince – ve sféře soukromé i veřejné. Ve svém důsledku tak má rodičovská umožnit rovnost příležitostí v ekonomickém, politickém a sociálním životě, prostřednictvím sdílení moci a vlivu v těchto oblastech života lidí.

48 Tato kapitola vznikla v rámci řešení grantového projektu „Změny v uspořádání genderových rolí v rodině: participace v rodině a domácnosti po návratu muže z rodičovské dovolené zpět do práce“ financovaného GA ČR (č. g. A700280504). Text je upravenou verzí příspěvku, který autorka publikovala v časopise *Socioweb* v listopadu 2007.

Formální, legislativní rámec v podobě evropské direktivy 96/34 i dílčích „národních“ opatření pak představují podmínku nutnou, nikoli však zcela postačující pro to, aby se nejednalo jen o formální a ve své podstatě abstraktní vytváření šancí, ale i o jejich uskutečnitelnost, čili o to, aby byla umožněna i jejich faktická realizace.

Trocha historie

Přestože institut rodičovské byl poprvé legislativně zaveden před více než 30 lety ve Švédsku (přesně v roce 1974), u nás vstoupil právně v platnost teprve relativně nedávno, až v roce 2001.

V době socialismu se ke zrovnoprávnování mužů se ženami přistupovalo váhavě, a to právě v oblasti péče o (malé) dítě. Teprve v roce 1984 byla přijata novela (viz zákon č. 110/1984 Sb.) dosud platného zákona č. 107/1971 Sb., podle níž mateřský příspěvek mohl být poskytnut i mužů, „který celodenně a řádně pečuje aspoň o jedno dítě ve věku do dvou let, jde-li o muže svobodného, ovdovělého, rozvedeného nebo z jiných vážných důvodů osamělého a který nežije s družkou“. (par. 13a, odst. 1)

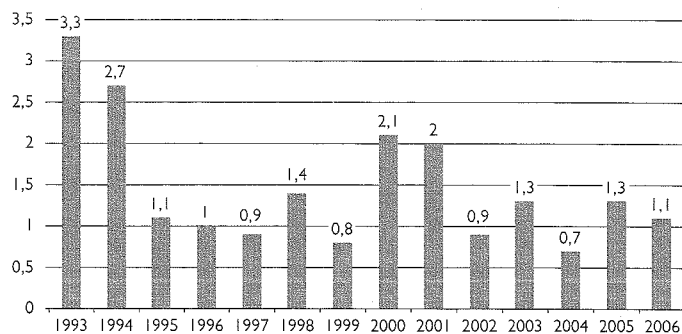
Až do konce roku 1984 se tak všichni rodiče, bez ohledu na konkrétní životní situace a bez ohledu na své individuální schopnosti a předpoklady, museli vměstnat do rigidní normy: ženy do normy „pečující matky“ a muži do normy „živitele“. Novelou zákona tak byla na základě rodinného stavu muže, který však zároveň vypovídal o existenci, resp. neexistenci, případně absenci ženy-matky v rodině, vymezena jedna kategorie oprávněných osob. Do druhé kategorie podle odst. 2 téhož paragrafu byli zahrnuti ženatí muži, pokud „v rodině celodenně a řádně o dítě ve věku do dvou let pečuje manžel, protože žena z vážných důvodů nemůže o dítě pečovat...“. Oběma vymezeními je společné nejen to, že zahrnují pouze závažné životní situace, ale rovněž pojetí pečujícího rodiče. To je postaveno

na implicitním předpokladu, že jediným rodičem schopným pečovat o dítě je žena – ať biologická, nebo náhradní matka. Muž se objevuje až jako druhý v pořadí, a to tehdy, vyskytne-li se situace, kdy žena-matka dítěte neexistuje nebo „absentuje“, případně je (z nějakého důvodu) nezpůsobilá se o dítě postarat, „selhává-li“ ve vymezené roli. Otec pečující o nejmenší dítě je zákony chápán jako anomálie, jako naprostá výjimka, odchylka od normy, která je možná jen za nadefinovaných, striktně daných podmínek. Uvedené zákonné vymezení za socialismu tak ve své podstatě konzervovalo tradiční uspořádání genderových rolí mužů a žen.

Průlom do výše uvedeného vnímání rodičovských rolí přinesl teprve zákon o rodičovském příspěvku (č. 382/1990), účinný od 1. října 1990, podle něhož nárok na něj má rodič, „jestliže osobně celodenně a řádně pečuje alespoň o jedno dítě ve věku do tří let...“. Nehovoří se již o ženě (matce), ani muži (otci), ale o rodiči. Muž sice začal být právně pojímán jako rovnocenný (rodič), ale pouze ve sféře soukromé, k jeho zrovnoprávnění ve sféře placené práce, resp. zaměstnání, zatím stále ještě nedošlo. A tak muž v řádném pracovním poměru nemohl využít zákona o rodičovském příspěvku, aniž by přitom neztratil své zaměstnání. V realitě byl pak muž pečující o malé dítě stále nesamozřejmostí, a tak byl často prezentovaný i v médiích (viz výroky typu: „otců na mateřské ‚dovolené‘ je jako šafránu“, „je to bílá vrána“ apod.). I když některá naše média prezentovala tyto tatínky s určitými sympatiemi, samo spojení „tatínek na mateřské ‚dovolené‘“ působí kontradiktoricky a utužuje dojem, jaké uspořádání je vlastně to „správné“. Explicitně to vyjádřil například titul: „muž na mateřské je podezřelý“.⁴⁹

49 Viz Macháček, D. 2003. „Muž na mateřské je podezřelý.“ *Mladá fronta Dnes*, 16. 5. 2003.

Graf 4.1: Absolutní počet mužů na rodičovské „dovolené“ v daném roce v tisících.

Zdroj: Trh práce 2006. ČSÚ.

Zavedením rodičovské „dovolené“ novelou do Zákonníku práce platné od počátku roku 2001 se muž a žena zrovnoprávňují coby rodiče i ve sféře placené práce. Jak je tomu s faktickou rovnoprávností? Do jaké míry muži využívají možnosti být doma s dítětem během rodičovské?

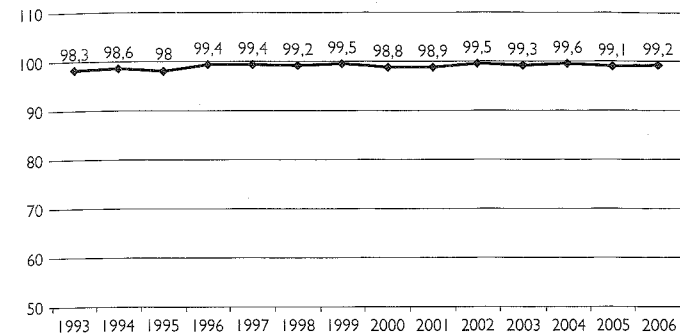
Kdy je rodičovská rodičovskou? Aneb právo versus realita

Statistické údaje evidují počet mužů na rodičovské, a to i v době, kdy právně neexistovala – tyto údaje vyjadřují počty mužů, kteří tehdy byli doma, tj. nepracovali, aby mohli pečovat o dítě.

Prohlédneme-li si podrobně údaje ze statistických pramenů uvedené v grafu 4.1, zjišťujeme, že počet otců na rodičovské kolísá, takže se rozhodně nedá hovořit o trendu zvyšující se participace mužů na péči o malé dítě. V rozmezí let 1993 až 2006 se jejich počet pohyboval od cca 700 do 3 300 mužů, kdy nejvyšší hodnoty dosáhl tento údaj v roce 1993 a nejnižší v roce 2004.

Porovnáme-li právě uvedené údaje s procentem žen na rodičovské „dovolené“ (viz graf 4.2), které osciluje dlouho-

Graf 4.2: Procento žen na rodičovské „dovolené“ z celkového počtu rodičů na rodičovské v daném roce.

Zdroj: Trh práce v ČR. 2006.

době mezi 98,0 % v roce 1995 a 99,2 % v roce 2006,⁵⁰ pak můžeme tvrdit, že ženy jsou stále těmi rodiči, jejichž „výsadou“ je být doma s dítětem.

Můžeme se ptát, proč tomu tak je, stejně tak jako se můžeme zajímat o to, kteří muži zůstávají doma s dítětem? Kdo jsou tito muži? Odpověď nám poskytne následující tabulka 4.1.

Z právě uvedených údajů se nedá vyčíst, že by možnost být na rodičovské „dovolené“ byla využívána jednoznačně určitými skupinami otců, jak se někdy (mylně) předpokládá (u vysokoškoláků či mužů žijících v Praze). Můžeme tedy oprávněně tvrdit, že muži využívají možnosti pečovat spíše individuálně, ženy stále jako skupina.

Je-li tedy období péče o malé dítě označováno termínem rodičovská „dovolená“, pak je toto označení nepřesné a nevýstižné, a to nejen z toho důvodu, že participace mužů-otců na rodičovské je u nás stále velice nízká, takže označení rodičovská neodráží (příliš výstižně) skutečnost.

⁵⁰ Trh práce v ČR. 2006. Praha: ČSÚ.

Tabulka 4.1: Kteří muži jsou na rodičovské „dovolené“ (v tisících).

Rok	2002	2003	2004
Věk:			
25–29	0,4	0,3	—
30–34	0,2	0,3	0,5
35–39	0,2	0,1	0,1
40–44	—	0,5	0,1
45–49	—	—	—
50–54	0,1	—	—
Vzdělání:			
základní	0,1	0,2	—
střední bez maturity	0,4	0,3	0,5
střední s maturitou	0,3	0,4	0,1
vysokoškolské	0,2	0,5	0,1
bez vzdělání	—	—	—
Celkem	0,9	1,3	0,7

Zdroj: Statistická ročenka 2005.

Nevýstižné je i z toho důvodu, že se nejedná ani o „dovolenou“ v běžně chápaném významu.

Když „dovolená“ není dovolená!

Pojem „dovolená“ evokuje oddych, nicnedělání nebo provádění těch činností, které člověk dělá dobrovolně a rád – stručně a krátce proto, že chce. To se zcela jednoznačně nedá tvrdit o situaci, která je označována jako rodičovská „dovolená.“ Mnozí z těch rodičů, kteří ji absolvovali, bez ohledu na to, zda se jednalo o ženu či muže, dospěli často k závěru, že o žádné „dovolené“ nemůže být zkratka ani řeči.

Proč? Protože ono období „dovolené“ je v mnoha ohledech náročné – fyzicky, psychicky, časově. „Dovolená“ anebo spíše období strávené a trávené s malým dítětem doma vyžaduje permanentní pozornost toho, kdo se o dítě stará.

„[...] takže k mé původní představě, jako, že zíváčka, že dítě budu houpat někde na špagátu a přitom budu tvořit, tak to šlo [...].“ (Martin)

„A je fakt, že pro ty ženský je to... Teď sám jsem poznal, dřív jsem to nechápal. Dokud jsem nezůstal doma, tak jsem si myslel, že manželka je taková, že zbytečně skuhrá, nic nevydrží. Ale je fakt, že je to záprah tomu dítěti se věnovat, když člověk se mu chce věnovat, tak je to ubíjející. Ono je to hezký, člověk to dělá rád, ale je to jednotvárný a pořád si hrajem... Hráť si s dítětem, jsem si říkal, to je pěkný, jenomže, když je to osm hodin nebo víc denně, každý den a furt to samý, tak to utabá [...].“ (Standa)

„Je to fyzicky i psychicky namáhavá jednotvárná zátěž bez možnosti ‚padla‘ a jdu pryč.“ (Vláďa)

„Ale na druhou stranu ještě je to mnohem obtížnější, podle mne, než ta práce. Třeba, zase to беру podle sebe, ale já v práci jsem se měl úžasné: klídek, byl jsem odpočatý. Všechno, proti tomu, co teďko nastalo s těma dětma, je mnohem náročnější, si myslím, než ta práce.“ (Luděk)

Právě nastíněný pohled mužů na období rodičovské,⁵¹ možná pro někoho až příliš pesimistický, jiného kritický, dalšího realistický, nevylučuje jiné možné vidění tohoto období, ani to, že vidění či vnímání pobytu doma s malým dítětem se nemůže proměňovat u jedné a téže osoby podle toho, jak se zrovna cítí, jaké k péči o dítě má momentální podmínky, jak se chová a reaguje samo dítě, jak si daná osoba sama toto období nadefinuje a podobně. Nicméně odhlédnu-li od osobních pocitů a prožívání situace, přestože jsou důležité a pro náš konkrétní život určující, dá se jen stěží tvrdit, že by se na rodičovské „dovolené“ člověk rekreoval (ve významu, jaký tento pojem obecně má) a že by nepracoval anebo dělal převážně to, co v danou chvíli chce. V tom případě výraz „dovolená“ není vůbec na místě.

51 Uvedené citace pocházejí z rozhovorů pořizovaných v rámci řešení výzkumného projektu *Podpora využívání rodičovské dovolené muži*, financovaného z prostředků MPSV ČR (GK MPSV-01-93/03).

Kdy je člověk rodičem?

Stejně jako je možné se ptát, kdy je „dovolená“ dovolenou, je možné se ptát, kdy je člověk rodičem, resp. kdy se jím stává? Adjektivum rodičovská naznačuje, že se nemusí nutně jednat o matku, kdo by měl, mohl a směl o dítě pečovat. V této souvislosti ale nelze pominout to, že mnozí lidé jsou toho názoru, že je přirozené, aby doma s dítětem byla jen matka. Matka dítě porodila, matka dítě zpravidla kojí, a tak podle nich má tato žena přirozené předpoklady a schopnosti se o dítě starat. Jenže nic není tak jednoznačné a přímočaré, jak se může mnohým na první pohled zdát.

Skutečnost, že žena dítě porodí, ji ještě automaticky nečiní matkou. Biologickému a fyziologickému stavu těhotenství zakončenému porodem nemusí nutně odpovídat mateřské chování – těhotenství a porod nemusí mít osudový význam pro povahu a kvalitu tohoto chování (v tuto chvíli zcela abstrahuji od možnosti stírání hranic mateřství v důsledku technik asistované reprodukce, která celou problematiku činí ještě složitější).

Na druhé straně běžná lidská zkušenost potvrzuje, že lidé se mezi sebou ve schopnosti pečovat o druhé (v našem případě malé dítě) liší – liší se mezi sebou ženy, stejně tak jako muži. Norma, která pak na jedné straně stanovuje, že pečovat má žena, a na straně druhé tvrdí, že pečovatelsví není mužům vlastní (když dítě neporodili, ani jej nemůžou kojit, a proto jsou jim ve vztahu k dítěti vymezeny jiné povinnosti a úkoly), sice možná „zpřehledňuje“ fungování sociální reality – definuje, kdo má být na jakém místě a co tam má dělat anebo naopak – , ale ve své podstatě může tato norma mnohé jedince „znásilňovat“.

Někteří psychologové a psycholožky dospěli k závěru, že nelze hovořit o „specificky“ ženské schopnosti pečovat, ale že tuto schopnost mají lidé „obecně“, tedy jak ženy, tak i muži (!). Skutečnost, že muži nepečují (nechtě-

jí nebo nemohou), neznamená, že toho nejsou (potencionálně) schopni. I známý český psycholog Z. Matějček známý zahraniční literatury (a výzkumů na toto téma) kdysi prohlásil: „Aby člověk měl své dítě rád, není nutné, aby je porodil. Také otcové instinktivně vědí, jak s dítětem mateřsky zacházet.“⁵²

I když tento výrok obsahuje antonyma, dostatečně ilustrativně „nabourává“ určitý vžitý stereotyp za pomoci jeho vlastního slovníku. Nejen spojení *mateřské zacházení otců*, ale i spojení *instinktivně vědí* je protimluv, který si lze vyložit například i tak, že muži-otcové „vědí, jak na to“. Je jim tak přiznána schopnost, a tedy i možnost vytvářet si blízký, důvěrný a respektující vztah k dítěti.

V této souvislosti je možné podotknout, že někteří otcové sice „instinktivně nevědí“, ale možná „intuitivně tuší“, že jejich díl odpovědnosti za péči a výchovu dítěte by neměl a nemusel být nutně jiný a menší než podíl ženy, jak dokládají některé z příběhů pečujících otců.

Z logiky dosud řečeného se stává zřejmým, že když používáme výrazy matka, otec, mateřství, otcovství, poukazujeme spíše na nestejnosti, rozdíly než na podobnosti v péči o malé dítě mezi dvěma lidmi, z nichž jedna je žena a druhý muž. Pro skutečnost, že oba rodiče jsou stejně potencionálně schopni o své dítě pečovat, by měl být používán výraz jiný, a to „rodičovství“ a tomu odpovídající termín pro osobu – rodič.

Parafrázuji-li pak v této souvislosti slova jedné badatelky, pak rodičem se člověk nerodí, rodičem se člověk stává. Kdy? Když vstupuje do vztahu s dítětem a existuje v tomto vztahu neustále. Starost a péče o dítě představuje pravidelnou a trvalou součást života pečující, starající se osoby, která je realizována prostřednictvím zejména takových aktivit,

52 Matějček, Z. 1994. „Také otcové jsou dobrými matkami.“ *Otec – dítě – rodina*, č. 2: 1–2.

jakými je láska, péče a výchova, kdy rodič dítě chrání, rozvíjí a vychovává. Pečovat, starat se o dítě znamená v první řadě *převzetí odpovědnosti* za to, jak se dítěti daří, jak prospívá, kdy tato odpovědnost nepředstavuje to, co se může, ale spíš to, co se musí. Rodičem v právě nastíněném významu pak může být kdokoli, pohlaví pečující osoby není v uvedeném smyslu určující.

Jak dále v otázce rodičovské „dovolené“?

Má-li adjektivum rodičovská ve spojení rodičovská „dovolená“ vyjadřovat pouze formální možnost a má-li znamenat pouze zahrnutí „výjimečných“ případů jakéhokoliv druhu týkající se péče otců o malé dítě, pak je tento pojem na místě. Má-li však jít o reálné zrovnoprávnění možností obou rodičů, pak se vynořuje otázka, co udělat s tím, když skutečnost tomuto cíli ani zdaleka neodpovídá.

Dostávám se tak k základní či možná spíše výchozí otázce týkající se pečovatelsví, k morální dimenzi pečovatelsví – k morálnímu dilematu, který proti sobě staví povinnost, odpovědnost a závazek na straně jedné a svobodu a možnost volby na straně druhé.⁵³

V této souvislosti pak vyvstávají některé další otázky jako například, zda muži vůbec chtějí o dítě pečovat, za jakých okolností a podmínek to chtějí, ale také za jakých podmínek případně mohou o dítě pečovat? Můžeme se ale také ptát, zda o dítě chtějí vždy a za všech okolností pečovat „jen“ anebo „převážně jen“ ženy?

To, že většina mužů není s dítětem doma, nemusí nutně znamenat, že by doma s dítětem tito muži vůbec být nechtěli na straně jedné, na straně druhé, že druzí by jim právo na tuto možnost nepřiznávali, ani to, že ženy nejsou vůbec ochotny mužům péči o dítě umožnit.

53 Srov. Gerson, K. 2002. „Moral Dilemmas, Moral Strategie, and the Transformation of Gender.“ *Gender & Society*, 16 (1): 8–28.

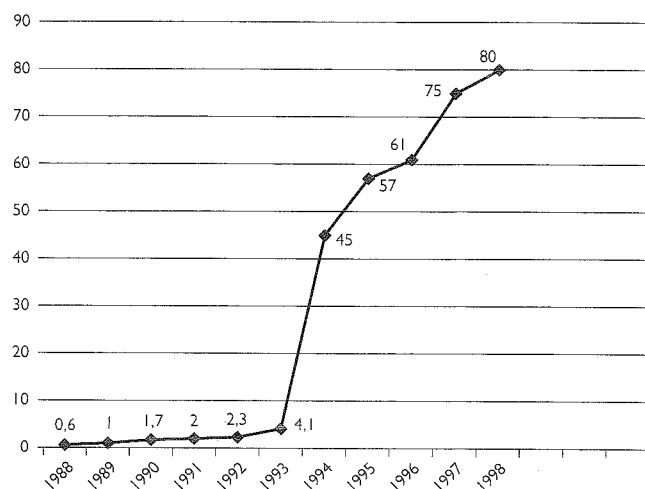
Je-li hlavním smyslem institutu rodičovské „dovolené“ zrovnoprávnění žen a mužů v jejich každodenních životech neboli vytváření možností pro vyrovnanější participaci v základních sférách života jedince – v soukromí, rodině, práci a mimopracovní oblasti života mužů a žen, pak bychom se neměli spokojit s tím, že v otázce péče o dítě v jeho raném období stále stojí svoboda a možnost volby proti povinnosti a zodpovědnosti, ani s tím, že pro většinu mužů je možnost pečovat o dítě pořád možností spíše formální než reálnou.

Právo pečovat je tak vlastně mužům reálně upíráno, a to zejména strukturálním nastavením trhu práce a nekonceptní rodinnou politikou. Tradiční nastavení uspořádání genderových rolí v rodině má svá mnohá „zázemí“ rovněž v kultuře, a to v podobě „tradice“ řešení, v diskurzech „přirozenosti“ mateřského chování, v konzervativních diskurzech otcovství, v tlaku blízkého sociálního okolí, stejně tak jako i v rovině osobnostní, což spočívá v obavě ze znejistění sebe sama v „jiné-nově zakoušené“ životní situaci apod. V takto nastaveném společenském systému pak zůstává zachována genderovanost rodinných rolí korespondující s nároky trhu práce, jehož fungování je postaveno na předpokladu jednoho živitele a jedné pečovatelky⁵⁴ a na představě ideálního pracovníka plně flexibilního podle nároků a potřeb zaměstnavatele, pracujícího naplno a nemajícího žádné, anebo jen minimální, rodinné (resp. pečovatelské) závazky.⁵⁵ Neutrálně nastavená opatření rodinné politiky, která by v tomto systému měla rodičům zajistit možnost rovnocenně pečovat o své děti, zůstávají rovnými pouze na papíře. Reálně tato opatření spíše zvýhodňují jedny a znevýhodňují druhé, což ve svém důsledku znamená, že rovné šance žen a mužů pečovat o dítě nejsou v praxi ve větší míře naplňovány.

54 Beck, U. 2004 (1986). *Riziková společnost*. Praha: SLON.

55 Viz Williams, J. 1999. *Unbending Gender: Market Work and Family in the Twenty-first Century*. New York: Oxford University Press.

Graf 4.3: Využívání rodičovské „dovolené“ norskými otci (z těch, kteří měli na čerpání nárok) v letech 1988–1998 v procentech.

Zdroj: Brandt, B., Kvande, E. 2001. „Flexible Work and Flexible Fathers.“ *Work, Employment and Society*, 15 (2): 251–267.

Z příkladu ilustrujícího využívání rodičovské „dovolené“ muži-otci v Norsku je zřejmé, že bez dalších podpůrných opatření otcové o své děti ve větší míře pečovat nebudou, neboť nemohou reálně využít svého práva pečovat o malé dítě a nemohou tak realizovat možnost být aktivním rodičem za srovnatelných podmínek, jaké mají ženy. Vhodně nastavená opatření ale mohou napomoci tuto situaci změnit. Do té doby, než byla v Norsku v roce 1993 zavedena tzv. rodičovská kvóta pro druhého rodiče, počet mužů, kteří zůstali doma, byl obdobně nízký jako u nás.⁵⁶ Poté se jejich chování změnilo.

Je zřejmé, že proto, aby otcové mohli skutečně více participovat na péči o své dítě, nestačí jen formální zave-

56 Rodiče v Norsku mají nárok celkem na 52 týdnů rodičovské „dovolené“ při pobírání 80 % platu nebo 42 týdnů při pobírání 100 % předchozího platu, za situace, kdy jeden měsíc je určen výhradně pro druhého rodiče.

dení institutu rodičovské „dovolené“ – ten představuje pouze podmínku nutnou, nikoli však postačující. Nemá-li jít v této otázce jenom o proklamace, ale o skutečnou změnu, pak je na základě zahraničních zkušeností nutné zavádět další opatření, kterými jsou:

1. Speciální otcovská „dovolená“ v období po narození dítěte (neboť možnost participovat na rané péči vytváří předpoklad většího zájmu o dítě v pozdějším období).

2. Vymezení individuálního a nepřenosného práva na péči pro každého z rodičů tak, aby každý z nich měl zaručenu možnost s dítětem být, nejen dítě mít.

3. Stanovení dostatečně vysoké výše kompenzace ušlého výdělků během čerpání rodičovské tak, aby osoby s vysokou mzdou (častěji muži) nebyly jejím čerpáním finančně znevýhodněny a naopak aby byly finančně motivovány (také) zůstat doma s dítětem.

Právo a povinnost pečovat o dítě by se i u nás mělo stát *společným*, nejen rodičovským *pečovatelským* tématem – tématem jednotlivých rodin, zaměstnavatelské sféry, municipality a státu jako garanta opatření, která jsou vůči rodině vstřícná a přátelská, neboť se jedná o základní a nosné téma rovných příležitostí pro značnou část populace dané (v tomto případě naší) země. Toto téma by nemělo být redukováno jen na tzv. soukromý problém rodin a zpravidla výlučně žen, neboť se jedná o nadindividuální sociální, resp. společenský problém či otázku. Její řešení v sobě nutně zahrnuje angažovaný postoj, uvědomění si závazku a přijetí odpovědnosti celé společnosti, především však její politické reprezentace formulující a formující institucionální přístup k problematice rodičovské péče o malé děti, mimo jiné (třebaže nikoli výlučně) i proto, že následně úzce souvisí i s péčí o nesoběstačné staré lidi – ve většině případů stále ještě rodičů.

Kapitola 5

Kdo se bojí zaměstnané matky?⁵⁷

Alena Křížková a Marta Vohlídalová

Placená práce se již definitivně stala zcela zásadním elementem občanství a začlenění žen a mužů i jejich rodin do společnosti. Uplatnění na trhu práce je základním právem všech členů a členek současné evropské společnosti. S demografickými změnami, zejména poklesem porodnosti a prodlužováním délky života, ale také s vývojem demokratických společností směrem ke společnostem založeným na principech rovnosti, se potvrzuje nutnost uplatňovat právo pracovat společně a v souvislosti s právem pečovat. Právo pracovat by se nemělo stát povinností, která znemožňuje využít právo pečovat a naopak, zakládat rodinu a pečovat o děti by nemělo vylučovat využití práva pracovat.

Jednoduchá rovnice: vysoká zaměstnanost = vysoká porodnost, v České republice neplatí. V České republice

57 Práce na této kapitole byla podpořena projekty „Kombinace pracovního a rodinného života v perspektivě genderových vztahů, sociální a zaměstnavatelské politiky ČR“ (GA ČR) a „Procesy a zdroje genderových nerovností v pracovních drahách žen v souvislosti s proměnou společnosti po roce 1989 a členství ČR v EU“ (GA ČR).